

1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması

Erdem KARACA

Bitlis Eren Üniversitesi

KARACA, Erdem, 1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması. CTAD, Yıl 10, Sayı 19 (Bahar 2014), s. 77-104.

I.Dünya Savaşı'nın öncesinde Ermeni Patrikhanesi ve partileri, 1914 yılında yapılacak seçimlerin nisbî temsil esasına göre gerçekleşmesini talep etmişlerdir. Durumu yakından takip eden Rumlar da benzer bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ayrıca Ermeniler, bu şekilde yapılması ön görülen seçimlerden kendilerine yirmi milletvekili çıkarma hakkının verilmesi konusunda da ısrarcı olmuşlardır. Meseleyi diyalog yoluyla çözmeye çalışan iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilerin istenen sayıda milletvekili çıkarabileceklerini, fakat bunun nisbî temsil esasına göre olamayacağını; siyasi, sosyal ve hukuki gerekçelerle açıklamaya çalışmıştır. Ermeni patrikhanesinin boykotuna rağmen İttihat ve Terakki'den aday gösterilen birçok Ermeni kökenli aday milletvekili seçilmiştir. Rumlar ise, nisbî temsil ısrarından vazgeçerek seçimlerden avantaj elde etmeyi başarmışlardır. Araştırmamıza konu olan zorlu seçim süreci, basına yansıyan boyutlarıyla ele alınarak irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, 1914 Seçimleri, İttihat ve Terakki Partisi, Meşrutiyet, Osmanlı Devleti.

KARACA, Erdem, The Union and Progress Party's Compromise Attempts over Armenians in the Course of the 1914 Elections and its Reflections on the Ottoman Press. CTAD, Year 10, Issue 19 (Spring 2014), p. 77-104.

Before the First World War Armenian patriarchate and parties called for the making of the 1914 elections in accordance with the principle of proportional representation. Closely interested in the issue, the Rums were also of the similar approach. Moreover,

Armenians also insisted on having right to hold twenty congressmen from the elections estimated to be made in this fashion. Settling the issue with dialogue, the Union and Progress Party strived for explaining political, social and legal grounds that the Armenians could give forth the requested number of congressmen. However, this could not have happened according to the principle of proportional representation. In spite of the Armenian patriarchate's boycott, Union and Progress Party nominated many Armenian origin candidates as the congressmen. On the other side, by giving up their demand for proportional representation the Rums succeeded in enjoying some advantages. The subject of this study is the tough election process in the light of the press.

Keywords: Armenian Issue, 1914 Elections, İttihat and Terakki Party's, Constitutionalism, Ottoman Empire.

Giriř

Türk demokrasi tarihi bakımından II. Meşrutiyet döneminin özel bir yere sahip bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle de, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf partilerinin iktidar olabilmek için verdikleri siyasi mücadele kayda değer bir rekabeti beraberinde getirmiştir. Müslim-gayrimüslim olsun, tüm kesimlerden oy almaya çalışan ve Osmanlı'nın birliğini ve bütünlüğünü korumaya gayret eden partiler, Rum ve Ermeni seçmenlerin beklentilerini de yükseltmişlerdir. Durumlarını daha fazla düzeltmek ve olabildiğince yüksek sayıda mebus çıkarmak isteyen Rumlar ve Ermeniler, iktidar ve muhalefetin siyasi rekabetinden yararlanmak istemişlerdir.

Rumlar da dâhil birçok gayrimüslim topluluğun Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız devletler kurdukları bir süreçte, özellikle Şarki Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurma hedefi Ermeniler arasında yaygın bir görüş haline gelmiştir. Avrupalı devletlerin kontrolü altında gerçekleştirilecek bir ıslahat programı ile bunu büyük oranda başarabileceklerini düşünmekteydiler. Öte yandan, bağımsızlık ya da özerklik konusunda bir vasıta olarak seçim argümanını da göz ardı etmemişlerdir. Yapılacak seçimlerde Ermeni mebusların Ermeniler tarafından seçilmesini sağlamaya azami gayret göstererek, kendilerini ve mebuslarını Osmanlı siyasal ve sosyal bütünlüğünün dışarısına çıkarma yolunu takip etmişlerdir. Ki, bu yolla özerklik ve bağımsızlık hedefine ulaşmak istemişlerdir. Gelişmeleri hassasiyetle takip eden İttihat ve Terakki Partisi ise, Kanun-ı Esasi'nin bağlayıcılığı ve ülkenin bütünlüğü prensibini göz önünde bulundurarak siyasal çözüm üretme noktasında sorumluluğunu yerine getirmeye çalışmıştır.

23 Temmuz 1908'de meşrutiyet ikinci kez ilan edildiğinde Ermeni işlerinde görünüşte bir sükûn devam etmiş; teşkilat merkezlerini güçlendirme, milli savunma tertibatı, silah depoları kurulması, halkın silahlanması nevinden işlerle uğraşmıştır. Ermeni komite yöneticileri verdikleri demeçler ve yaptıkları konuşmalarla faaliyetlerini tamamen kanunî ve haklı bir hale çevirerek, meşrutiyetin korunmasına çalışacaklarını ilan etmişlerdir.

Taşnaksutyan Komitesi, 1908 tarihli programında Türkiye hakkındaki siyasetini şöyle belirlenmişti: “Türkiye Ermenistanı’nda, 1- Osmanlı Devleti hudutlarında mahalli ve geniş bağımsızlık ve federasyon temaları üzerine kurulan siyasi ve iktidari (yönetimsel) bir hürriyet olacaktır. 2- Merkezi hükümet, demokrat halk temsilcilerinden oluşturulmuş bulunacak, Osmanlı Hükümeti’nin bütün işleri <dış siyaset, askerlik, maliye, gümrük, posta-telgraf> idare edecek devletin diğer hizmetleri mahalli bağımsız bölgelere bırakılacaktır. 3- Türkiye Ermenistanı, Osmanlı federatif devletinin bir kısmı olması bakımından iç işlerinde özgürlüğe kavuşacak ve onun bölgeleri içinde bulunacak halkın iç işleri de, mahalli bağımsızlıktan istifade edecektir. 4- Türkiye Ermenistanı’nın, gerek merkezi ve gerek özel kısımlarına ait kanuni-idari bütün kuruluşları, ırk, din, cins farkı olmaksızın genel, eşit, dolaysız, gizli ve orantı esaslarına dayanan oylarla seçileceklerdir.”¹

Taşnaksutyan’ın siyasetine dikkatlice bakıldığında, Rusya Ermenistanı olgusundan hareketle Türkiye Ermenistanı üzerinde hassasiyetle durulduğu ve öncelikle mahalli özerkliğin elde edilmesine çalışılacağı anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte ise, Osmanlı Devleti’nin zayıflamasına paralel olarak da tam bağımsızlığın temini mümkün olacaktır.

Nihayet Meclis-i Mebusân 17 Aralık 1908 tarihinde yeniden açıldığında, İttihat ve Terakki Partisi, milletvekilleri çoğunlukta olmasına rağmen hükümet içerisinde bir temsilcilik dahi elde edememiştir. Zamanla II. Meşrutiyet döneminde siyasal sistemin karar alma organı haline gelen İttihat ve Terakki Partisi, her ne kadar padişahın mutlak otoritesini sınırlamak için teşebbüslerde bulunmuş ise de, iktidarı ele geçirdiğinde, kendi iktidarını mutlakiyetçi niteliğebüründürmüş ve rejime yarı askeri bir nitelik kazandırmıştır.²

İttihat ve Terakki’ye karşı beliren muhalefetin başında Meşrutiyetin ilanını izleyen yıllar içerisinde ilk etapta Türk olmayan mebuslar geliyordu. Bu mebusların körüklediği bir hizip mecliste yavaş yavaş şekillenmeye ve yerleşmeye başlamıştır. Rumlarla aranının giderek açılmasına etki eden bir gelişme

¹ Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976, s. 377, 573.

² Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)*, İstanbul, 2004, s. 73; 1908 seçim sonuçlarına göre; 288 mebusun 147’si Türk, 26’sı Rum, 14’ü Ermeni gerisi de diğer uyruklardandı. Bkz., Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1971, s. 229.

de, Hüseyin Cahit'in Tanin Gazetesi'nde çıkan bir makalesinde Fener Patriğine yönelik hücumuydu. Ayrıca, Rumların tanınan mebuslarından Boşo Efendi'nin meclis kürsüsünden sarf ettiği "Ben... Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım..." sözleri son derece dikkate değerdi ve ne yazık ki o da meşrutiyetin getirdiği meclisin bir üyesi idi. Boşo Efendi'yi, Kozmidiler, Vartekesler ve daha başkaları izlemiş ve İttihat ve Terakki'yi ağır bir biçimde eleştirmişlerdir.³

Rumlar, süregelen cemaat içi seçim ve yönetim tecrübesine sahip olmanın vermiş olduğu üstünlükle İttihatçıları en çok uğraştıran unsur olmuştur.

Kendi aralarında siyasal bakımdan benzerlik ve türdeşlik bulunmayan Ermeniler, Rumlarla karşılaştırıldığında; her şeyden önce Rumların Yunanistan gibi bir birlik özlemi yaratacak bir Ermeni devletine sahip değillerdi. Böyle bir devletin kurulabilmesi ancak Osmanlı ve Rus engellerinin aşılmasıyla mümkündü.⁴

Muhalefet Unsurlarının Etkinliği Karşısında İttihat ve Terakki'nin Konumu

İttihat ve Terakki açısından bakıldığında görülen en önemli sorunlardan bir tanesi de, başkentte yeterince güçlü olmaması ve güçlü bir muhalefet partisinin varlığını ortaya çıkaran 1911 İstanbul ara seçimlerinde Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin yükselişini engelleyememesi olmuştur. Muhalefetin daha fazla büyümesinin önüne geçmek için de parti merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşımıştır. Ayrıca, Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesini değiştirme çalışmaları başlatılmıştır. Bu amaçla 11 Aralık 1911'de meclise bir önerge getirilmiştir. Gerekçe olarak da, meşrutiyete işlerlik kazandırılacağı ve padişahın hukuki yönden güçlendirileceği ileri sürülmüştür.

Yasa değişikliği konusunda mecliste sert tartışmalar yaşanmıştır. İttihat ve Terakki'nin, 35. madde değişikliği ile meclisi etkisizleştirmeye çalıştığına tepki

³ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Editör: Elmas Tünay, Destek Yay., İstanbul, 2010, s. 85.

⁴ 1906-1907 sayımı sonuçlarına göre Rum nüfusu 2.800.000 civarında iken, yine Osmanlı kaynaklarına bakıldığında bu dönemde ülkenin değişik bölgelerine dağılmış 1.300.000 Ermeni bulunmaktaydı. Bkz., Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi-i Mebusân Seçimleri 1908-1914*, 1. Baskı, Ankara, 2007, s. 83-85, 97-98.; Bakü gazetesi başyazarına, Petersburg büyük memurlarından birisi şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

"Kafkasya'dan daha ziyade vasi olan bir kısım arazinin (Şarkî Anadolu) Rusya tarafından istilasını hayale getirmek gayrî mümkündür... evvela Rusya... Avrupa'ya karşı bir vaziyet almış olur. Sanıyen, böyle büyük bir arazinin zahtı için Rusya Hükiümeti'nin kafi miktarda bir kuvve-i askeriye saklamaya mecburdur. Halbuki Rusya'nın bugün Kafkasya'da bu kuvveti yoktur... Bununla beraber Ermenistan muhtariyetini tasavvur etmek muhaldir (imkânsızdır). Zira, altı vilayette bir muhtariyet teşkil için Ermeniler orada ekseriyeti teşkil edemezler. Esasen en vasi bir muhtariyet bile Ermenilerin kendilerini idareye imkân veremez. Çünkü onlar, esna-yı intihabatta ekseriyetin miktarına tabi bulunacaklardır... Ermeniler sadece islahat isteyebilirler. Başka istekler sadece hayaldir..." Bkz., *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Nisan 1913, s. 3.

gösterilerek, bunun istibdatçı bir yaklaşım olduğu ileri sürülmüştür. Hürriyet ve İtilaf Partisi yanlısı gazeteler, bu girişimi “darbe-i hükümet”, İttihat ve Terakki’yi de “hükümet-i müstebite taraftarı” olmakla suçlamıştır.

Yapılan oylamada, yasa değişikliği teklifi üçte ikilik çoğunluk sağlanamadığından reddedilmiş, buna bağlı olarak Sadrazam Sait Paşa istifa etmiş ve Padişah, Ayan Meclisi’nin de onaylaması neticesinde 18 Ocak 1912’de üç ay içerisinde seçimlerin yapılması şartıyla Meclis-i Mebusânı feshetmiştir.⁵

Tarihe “sopalı seçimler” olarak da geçen 1912 seçimleri sonucunda, 1908 seçimlerinden edinmiş olduğu tecrübeyle 284 mebustan 6’sı hariç tamamını kazanan İttihat ve Terakki, bu defa da meclis dışı güçlerin etkisinde kalmış, iktidar olmasına rağmen, meclis dışında askeri bir güç olarak ortaya çıkan Halaskar Zabitan Gurubu dolayısıyla “muktedir” olamamıştır.⁶

Geriye dönüp bakıldığında, 1912 Seçimleri siyasi ufuklarda görüldüğü andan itibaren İttihat ve Terakki, kendisini iktidara taşıyacak bir taktikle hareket ederek öncelikle vali, mutasarrıf ve kaymakamlar arasında yeni atamalar gerçekleştirmiştir. Emniyet ve jandarma mensuplarından gerekli gördüklerini değiştirmiştir. Bu ve benzeri yollarla seçim sürecini kontrol altına almayı başaran İttihatçılar, sayımları da şahıslara göstermeden tamamlamıştır. Ortaya çıkan sonuç itibarıyla Meclis, İttihat ve Terakki’nin eli olarak görülmüş ve meşruluk kazanamamıştır.⁷

13 Nisan 1912’de açılan yeni mecliste artık muhalefet yoktu. Muhalıfsız, dikensiz bir gül bahçesi olarak tarif edilen bu mecliste ilk iş olarak 35. maddenin değişikliğine gidilmeye çalışılmıştır. İttihat ve Terakki’nin istediği tüm

⁵ Meclisin feshedilmesi dolayısıyla amacına ulaşan parti İttihat ve Terakki olmuştur. Ayrıntı için bkz. Baran Hocoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s. 204-214; 1912 seçimlerinin en önemli yönü; iktidar ve muhalefet mücadelesi içerisinde geçen ilk seçim olmasıydı. İstanbul’daki ara seçimleri İttihat ve Terakki’nin kaybetmesinin en önemli nedeni ise, Rumların muhalefetle birlikte hareket etmiş olmasıydı. Bkz. Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1913)*, TATAV Yay., İstanbul, 2001, s. 81.; 1912 seçim sonuçlarına göre; 284 mebusun 157’si Türk, 15’i Rum, 13’ü Ermeni gerisi de diğer uyruklardandı. Bkz. Ahmad, *age.*, s. 229.; Kanun-ı Esasi’nin 35. maddesinde “Yeni gelen Kabine, eski Kabine’nin fikir ve isteklerinde ısrar ederse ve Meclis-i Mebusan bunu kabul etmezse, o halde Meclis’in Padişah tarafından feshedilmesi” hükmü bulunmaktaydı. İlgili madde üzerinde müzakereler günlerce sürmüştür. Nihayet Said Paşa Kabinesi’nin, değişiklik teklifi 125 lehte oy almıştır. Ancak Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin oluşturduğu muhalefet bloğunun 105 oyla değişikliğe direnmesi ve üçte bir çoğunluk sağlanamamasından dolayı hedeflenen değişiklik gerçekleştirilememiştir. Bkz., Mehmed Selahaddin Bey, *İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İnkılâp Yay., İstanbul, 1989, s. 43-46.

⁶ Kenan Olgun, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 79, Mart 2011, s. 7.

⁷ Ayrıntı için bkz., Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, s. 142-157.

değişikliklerin kabul edilmiş olmasına karşın, ülkenin iç ve dış durumunda olumlu bir değişiklik olmamıştır. Tam tersine, sürekli başarısızlıklar, Trablusgarp Savaşı, Rumeli'deki askeri isyanlar, parti didişmeleri memleketin havasını daha da bulandırmış; devletin siyasi, sosyal birlik ve bütünlüğünü sarsmış, her taraftan hoşnutsuzluk havası esmeye başlamıştır.⁸

İttihat ve Terakki'den farklı olarak, içerisinde siyasi özerklik isteği barındırmayan Adem-i Merkeziyetçilik görüşünü ileri süren Hürriyet ve İtilaf Partisi, özellikle Balkan Savaşı öncesinde ortaya çıkan şartlar çerçevesinde bir İslâmcılık ve Türkçülük siyasetini tehlikeli bir tavır olarak görmüştür. Dini ve etnik yapısından dolayı bu anlayışın, devletin dağılmasına yol açacağı düşünülmekteydi.⁹ Bu kritik süreçte yeniden yapılması beklenen seçimler, Balkan Savaşı nedeniyle kabul edilen bir hükümet kararnamesiyle, "imkân olana kadar" gerekçesiyle ertelenmiştir.¹⁰

1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki ile Taşnaklar her şeye rağmen ortak düzlemde yol almaya devam etmişlerdir. Ne var ki, 1913 başlarında ilişkiler gerilemeye başlamıştır. Taşnaklar Osmanlı'nın özerklik ve ıslahat öngören programına resmen bağlı kalmaya devam etseler de, Şarki Anadolu'da daha çok Kürt ahaliden kaynaklandığı iddia edilen karışıklık ve yağmacılık olayları çoğalmış, ayrıca Rusya'yı tek gerçek hamileri olarak gören Ermenilerin sayısı da giderek artmıştır.¹¹

Rusya açısından, Osmanlıyı küçültmek, etkisizleştirmek ve çember içerisine almak oldukça önemli bir işti. Rumeli'de buyruklarını yerine getirmeye hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği Ermenistan vasıtasıyla bu isteğini gerçekleştirebileceğini düşünmüştür. Planın gerçekleşmesi halinde Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla süre gelen ilişkisi büsbütün kesilmiş olacak ve İstanbul için harekete geçmek daha da kolaylaşacaktı. Rusların bu planını öğrenen Ermeniler, esasında hiç sevmedikleri ve Kafkasya'da zulümlerine maruz kaldıkları Ruslara/Rusya'ya ciddi bir biçimde eğilim duymuşlardır. Artık Osmanlı'dan özerklik kazanılabilecek zaman ve fırsatın gelmiş olduğunu düşünmüşlerdir. Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi milli Ermeni birlikleri, Ermeni Patrikliği ile birleşme yoluna gitmişlerdir. Ermeniler, Açımiyasanlığ Katogigos'un arabululuculuğu sayesinde Nubar Paşa'nın

⁸ İslamoğlu, *age.*, s. 150.

⁹ Birinci, *age.*, s. 57.

¹⁰ Olgun, *agm.*, s. 7-8.

¹¹ Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Çev. Ceren Elitez, TİMAŞ Yay., İstanbul, 2011, s. 71.

başkanlığında bir heyet kurarak, Rusya ve Avrupa nezdinde girişimlerde bulunmaya başlamışlardır.¹²

Dünya Savaşı Öncesi Son Seçimlere Giderken

İç ve dış gelişmelerin etkisini iyiden iyiye arttırdığı ve iktidar mücadelesinin doruğa çıktığı bir anda İttihat ve Terakki, gerçekleştirdiği Babıâli baskınıyla yönetimi tamamen eline geçirmiş ve Ocak 1913 sonrasında muhalefeti etkisiz hale getirmek¹³ suretiyle oldukça güçlenmiştir. 1908, 1911, 1912 yıllarındaki seçimleri kazanan Parti, gücünü; kontrolünü elinde tuttuğu Heyet-i Mebusan'dan almış ve çoğu zaman hükümette yer almış olmasına rağmen, 1913'e kadar yürütmenin denetimini tümüyle ele geçirememiştir. Padişahın, yürütme organının bir parçası olması ve yerinden edilmesinin neredeyse imkansız bir halde bulunması, bu durumun sebeplerinden biri olarak kabul edilmişse de, asıl sebebin; İttihatçıların, çok etnikli ve çok dinli bir yapıya haiz olan Osmanlı Devleti'nde uygulanabilecek nitelikte bir ideoloji geliştirerek tam bir siyasi parti haline gelmeyi henüz başaramamış olmasıydı. İttihat ve Terakki, zaman içerisinde, adım adım hem siyasi bir partiye dönüştü hem de kendisine ait bir ideoloji geliştirmeye gayret gösterdi.¹⁴

1914 seçimlerine, iktidarı kesin olarak elinde tutan ve tek parti yönetimi kurmuş olan İttihat ve Terakki Partisi'nin üstünlüğü altında gidilmiş olunuyordu. Ülke, Balkan faciasından yeni çıkmış, devletin sınırları bir hayli küçülmüştü. Öyle ki, ülkenin 3 milyon kilometrelik bir alanının 1.100.000 kilometresi ve 24 milyonluk nüfusun 5 milyonu ne yazık ki kaybedilmiştir.¹⁵

Balkanlar'ın kaybedilmesi Osmanlı'ya karşı Avrupa'da yeni bir teşebbüsün yolda olduğunun habercisi gibiydi. Nitekim, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Vangenhaym'ın Alman Başbakanına yolladığı 21 Mayıs 1913 tarihli bir raporda, Alman menfaatlerinin risk altında bulunduğuna değinilmiş ve Avrupa Türkiyesi'nin ortadan kalkmasının ardından hiç değilse Küçük Asya'da statükonun korunması gerektiği belirtilmiş ve yırtılmış olan Berlin Antlaşması'nın kağıt sepetinden çıkarmaya hiçbir devletin teşebbüs etmemesi gerektiği tavsiye edilmiştir.¹⁶

¹² Talât Paşa'nın *Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s. 22-23.

¹³ Olgun, agm., s. 8.

¹⁴ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, TİMAŞ Yay., İstanbul, 2011, s. 11.

¹⁵ Demir, *age.*, s. 300.

¹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Ermeni Meselesi*, Cilt I, Cumhuriyet Gaz. Yay., İstanbul, 1998, s. 124-125.

Söz konusu rapordan birkaç gün sonra, Paris ve Londra'daki Rus Büyükelçilikleri Fransız ve İngiliz Dışişleri Bakanlıklarına 26-27 Mayıs 1913'te birer nota vermişlerdir. Özellikle İngiltere'ye verilen notada, gerek Kafkasya'daki iç durum, gerekse ona yakın bölgelerdeki Rus çıkarları dolayısıyla Ermeni meselesinin Rusya açısından öneminin anlaşılması istenmiştir. Rus Hükümeti'nin Balkan buhranı esansında Küçük Asya'da bir karmaşanın meydana gelmemesi için Ermenilerin sürekli kontrol altında tutulduğuna değinilmiştir. Vakti geldiğinde de Fransa ve İngiltere'yi bu meseleye ortak kılacaklarını Ermenilere taahhüt ettiklerini belirtmişlerdir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın inanacağı Ermenilere yönelik bir ıslahat programının Türkiye'de uygulanması durumunda genel bir Ermeni ayaklanmasının önüne geçilebileceğine işaret edilmiştir.¹⁷

Balkanlardan sonra artık Türkiye için yeni tehlike bölgesi Küçük Asya idi. İhtirashılar bundan böyle bu bölge için tüm vasıtalarını ve güçlerini seferber edeceklerdir. İttihat ve Terakki, bir yandan Balkan faciasının yaralarını sarmaya çalışacak, bir yandan Ermeni Islahatı Meselesi'ni yeni bir faciaya yol açmadan çözmek ve bir yandan da parlamenter sisteme işlerlik kazandırmak için sağlıklı bir seçim ortamı hazırlamaya çalışacaktır. Bütün bunları ve daha fazla sorunu aynı anda ele alıp ülkeyi uçurumun kenarından almak pek de kolay bir iş gibi görünmüyordu.

Kısa bir süre sonra Küçük Asya'da sıcak gelişmelerin yaşanacağı hızla su yüzüne çıkmaktaydı. Almanya ve Rusya'nın faaliyetlerini müteakip, 31 Mayıs günü Ermeni Patriği, Sadrazam'a bir tahrir vererek, Ermenilerin durumunun daha da kötüleşmiş olduğunu, toptan yok edilme halinden korkulabileceğini ve kendisi için yapılacak tek şeyin Osmanlı Hükümeti ve toplumunun sorumluluk duygusuna ve medeni dünyanın insaf ve merhametine başvurmak olduğuna dikkatleri çekmiştir.¹⁸

Balkan buhranını müteakip dış gelişmeler yeni bir güvensizlik yaratırken, içeride de pek de tasvip edilmeyecek bir yaklaşım içerisine girilmiştir. Siyaseten farklı bir duruş sergilemek çabası içerisinde olan Ermeni Meclis-i Muhtelit'i (Karma Meclis) de, aldığı karar gereği, Ermenilerin, hiçbir yerde Ermeni Meclis-i Muhteliti ile Osmanlı Hükümeti arasında anlaşma sağlanmadığı sürece seçime katılmayacağını belirtmiştir.¹⁹

"Nisbî temsil sistemi"²⁰ (Re Presentation Pro-Portionnelle) meselesi artık gündemdeki yerini almıştır. Tercüman-ı Hakikat gazetesi başyazarı Ahmet

¹⁷ Bkz., *age.*, s. 110-111.

¹⁸ Bkz., *age.*, s. 118.

¹⁹ *İkdam*, 5 Haziran 1913, s. 4.

²⁰ I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere, Türkiye ve Sovyetler Birliği hariç tüm Avrupa ülkelerinde uygulanan sistem, ilk kez 1889 yılında Belçika'da tatbik edilmiştir. Partilerin aldıkları

Ağaoğlu, ülkenin içinde bulunduğu durum nisbî temsil usulünün uygulanmasına elverişli midir sorusuna şu şekilde cevap vermiştir;

“[...] Nisbî temsil usulü kabul edilince intihabat kavmiyet esası üzerine icra edilecektir. Türk, Arap, Kürt, Ermeni ve diğerleri kendi vekillerini seçeceklerdir. Kişiler başkaları için oy verme hakkından alınmış olacaktır.

Eğer her 100.000 kişiye 1 milletvekili seçme hakkı verilirse bu sefer pek çok abali seçimden mahrum kalacaktır[...] Tersini kabul edilip de bu miktar düşük tutulursa, bu sefer de meydana gelen mecliste iş görmek mümkün olmayacaktır.

İntihabat dairesinin oluşturulması da oldukça zordur. Osmanlı Devleti’nde yaşayan her kavim ayrı ayrı ve toptan oy vererek müntehib-i sanileri (ikincil seçilmişlik) intihab ederler. Sonra bu seçilenler de bir noktaya –mesela- İstanbul’a toplanarak vekillerini seçerler. Bu durumda bir kavmin ikincil seçilmişleri için o kavimden hake-i intihaba malik olanlar yeterli oy vermek mecburiyetinde kalacaklardır. Acaba şu oyları kim toplayacaktır? Bellidir ki, şu halde her nahıye ve kazada muhtelif kavimler oranında seçim sandıkları açılmalıdır. Bundan başka oy pusulasına baiz her zât aynı zamanda da kendisinin filan kavme mensup olduğuna ait bir işaret ve haber irae(göstermek) etmelidir. Acaba bu doğru mudur? Bizde şimdiye kadar adamakıllı bir tabir-i nüfus icra edildi mi? Kimin hangi kavme ait olduğu saptandı mı? Kavmiyeti belirlemek için lisan mı veya din mi, irade mi usul olarak kabul edilecektir? Aynı sorular vekil adayları için de geçerlidir.”²¹

Nisbî temsil usulünü uygulayan Rusya’nın, Kafkaslarda 7 milyon Müslüman’a 2 vekil, 1,5 milyon Ermeni ile 2 milyon Gürcü’ye 1’er vekil, nispeten daha az nüfusa sahip olan Ruslara 1 vekil seçebilme hakkını vermiş olduğu bilinmekteydi. Rus Duması’nda, toplam 30 milyon Müslüman’ın sadece 7 vekil ile temsil edilmesine karşın, aynı nüfusa sahip Rusların ise 70 vekil ile temsil ediliyor olması, Rusların kendi menfaatlerine göre davrandıklarını açıkça göstermekteydi.

Oysa Rusya’nın uygulamalarının aksine, adalet ve eşitlik ilkesine göre hareket eden devletlerde, nisbî temsil sisteminin esasını “Territone” (toprak) teşkil etmekteydi. Toprak esasının doğru uygulanabilmesi için de 2-3 yılda bir nüfus sayımı yapılmaktaydı. Oysa Osmanlı Devleti’nde böyle bir alt yapı henüz bulunmamaktaydı. Birbirinden farklı kavim ve topluluklar kaza ve şehirlerde iç

oy oranıyla kazandıkları temsilci sayıları arasında bir denge oluşturmak ve toplumdaki bütün siyasi eğilimlerin parlamentoda temsil edilmelerine olanak sağlamak temel yaklaşım olarak kabul edilmiştir. 300’e yakın uygulama biçimi bulunan sistemin üç temel özelliği şöyledir: 1- Seçim bölgeleri birden çok milletvekili çıkaracak şekilde düzenlenir. 2- Partiler adaylarını listeler halinde sunar. 3- Seçimler tek türlü yapılır... Ayrıntı için bkz., http://www.tbmm.gov.tr/evayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_1998_1_999_0065_0000/0021.pdf; Bülent Özgül, *Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’deki Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi*, Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2002, s. 65-70.

²¹ Ahmet Ağaoğlu, “İntihabata Dair”, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Teşrin-i Evvel 1913, s. 1.

içe yaşamaktaydı. Bunların nüfus kayıtları da sadece mensup oldukları dinlere göre tutulmuştur.²²

Nisbî temsil sisteminin gereklerinden Ermenilerin haberdar olmadığını söylemek, öne sürülemeyecek bir gerçeklikti. Bu nedenle Ermenilerin seçim işleriyle ilgili girişimlerinin yeni bir anlaşmazlık ortaya çıkarması memnuniyet verici olmamıştır.

İttihat ve Terakki'nin önemli simalarından olan Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Ermeni Patrikhanesi'nin "... Ermeni milletinin nüfusu nispetinde mebus intihab olunmasını ve bu Ermeni mebusların Ermeni müntehib-i evveleri tarafından intihab olunmuş Ermeni müntehib-i saniler tarafından intihab edilmesini (özellikle) [...]” istemesini ve bu tavrını şu sözlerle eleştirmiştir;

“Hükümetin[...] iyi niyet ve samimiyeti gösterecek fiiliyatı[...] Araplara yönelik düzenlemelerle ispat ederek sıkıntıları aşmaya çalıştığını biliyoruz;

Hayret ettiğimiz ise, bütün bunlar olurken Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni milleti ve temsilcileri adına yaptığı takrirdir. O kadar heyecanlı zamanlar yaşıyoruz ki, en makul düşüncelerin dahi bu durumun tesiri ile bir takım hakikati gözden kaçırmış olmaları mazur görülebilir.

Binaenaleyh, meseleyi[...] münakaşa fikri ile değil, kinden uzak iyi niyet ile taktir ve muhakeme etmek isteriz[...]

Patrikhane bu arzusunu Meclis-i Mebusân açıldıktan sonra bir mebus tarafından yahut bütün Ermeni mebusları namına bir layiha kanunu teklif ederek yapabildi.

Esasa gelince, bizim buna hiç de taraftar olmadığımızı itiraf ederiz. Meclis-i Mebusân'da farklı farklı gruplar bulunabilir. Bunlar birbiriyle münakaşa edebilir. Böyle bir yapının da devleti ne kadar sarstığını daha önce gördük. Partiler etnik unsura göre değil de meslek gruplarına göre olup, içinde her milletten unsur vardı. Böyle olmasına rağmen tartışmalar bitmiyordu. Asıl olması gereken fikirlerin çatışmasıdır, milletlerin değil.”²³

Görülen o ki, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan neredeyse her türden mesele, etnik ya da milli anlayış ekseninde tartışılmaktaydı. Bu durum, ülke ve toplum bütünlüğünü tehdit eden bir mahiyet taşımaktaydı. Ve bu sürdürülebilir bir hâl değildi.

²² Bkz., agm., s. 1.

²³ Hüseyin Cahit Yalçın, “Ermeni Patrikhanesinin Takriri”, *Tanin*, 21 Teşrin-i Sani 1913, s. 1.; Ermeni Patrikliği'nin Adliye Nezareti'ne verdiği notaya göre; nisbî temsil sisteminin genel seçimlerde uygulanması şu gerekçelerle istenmiştir: 1- Nisbî temsilin daha fazla adalet ve eşitlik sağlayacağı. 2- Ermeni milletinin gerçek mümessillerini seçebilecek olması. Notada ayrıca, Ermenilerin nüfusu iki milyon olarak gösterilmiştir. Her 100.000 kişinin 1 mebus seçeceği belirtilerek toplamda 20 Ermeni mebusunun seçilmesi öngörülmüştür... Bkz., Ahmet Ağaoglu, “Garip Bir İddia”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i Sani 1913, s. 1.

İktidar Partisinin Meseleye Yaklaşımı

Kanun-ı Esasi’de, her mebus, bütün Osmanlı milletinin temsilcisi ve mebusu olarak tanımlanmaktaydı.²⁴ Buna bağlı olarak İttihat ve Terakki, Patrikhane tarafından Hükümete sunulan taktiri hayretle karşılamıştır. Meşrutiyete aykırı olan bu talebin karşılanamayacağı belirtilerek, Patrik Zaven Efendi’nin bunu anlayacağına ve yanlışlıkları önlemek için gerekli çabayı sarf edeceğine işaret edilmiştir. Ayrıca, Ermenilerin seçimlerden mahrum kalmamaları için gerekli tedbirlerin alınacağı, parti listelerinde Ermeni adaylara da yer verileceği ve bütün Ermenilerin seçimlere katılmaları yönünde çağrıda bulunulacağı ifade edilmiştir.²⁵ Böylece partinin izlediği/izleyeceği yol açık bir biçimde ifade edilmiştir.

Bunun üzerine Patrik Zaven Efendi başkanlığında, Galata Kilisesi’nde, bundan sonra ne yapılacağı ile ilgili olarak bir toplantı yapılmıştır. Komisyonun aldığı karara göre, verilen cevap ve tarzla ilgili olarak Sadaret makamına bir şikâyetname verilmesi uygun bulunmuş, hatta taşra teşkilatları da Patrik Efendi’nin görüşüne katıldıklarını belirtmişlerdir.²⁶

²⁴ Ahmet Ağaoğlu, “İntihabata Dair”, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Teşrin-i Evvel 1913, s. 1.

²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i Sani 1913, s. 3.

²⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Teşrin-i Sani 1913, s. 3.; Taşnaksutyan Partisi (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) üyelerinden Agnoni Efendi nisbi temsil ve intihabat hakkında İstanbul gazetesine bazı bilgiler vermiştir. Agnoni Efendi, Zaven Efendi’nin sunmuş olduğu notanın kabul edilmemesini doğru bulmamıştır. Nisbi temsil sisteminin Kafkasya’da uygulanmakta olduğunu ve bu sayede Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bir mücadelenin ortaya çıkmasının engellendiğini belirtmiştir. Ayrıca, Rus Duması’nda Kafkasya’dan çıkan bir mebus ile Rus partileri tarafından seçilmiş bulunan başka Ermeni mebusların var olduğuna da değinmiştir.

Rusya’daki yapıyı yakından bilen Ahmet Ağaoğlu, Agnoni Efendi’nin açıklamalarına ve itirazlarına şöyle cevap vermiştir:

“... bu gazete Rusya’da yarım milyon bir mebus intihab eylediğini, halbuki bizde bunun 50.000 kişinin bir mebus intihab edeceği esasına müstenid olduğunu unutup. Bilinmelidir ki, bu sistem ekalliyetleri korumaya yönelik değildir. Tam tersine ezmeye hizmet eder. Bu sistem uygulanmadan önce Kafkasya müstakil olarak 9 mebus çıkarıyordu... altısı Müslüman, üçü de Ermeni, Gürcü ve Rus idi. Nisbi temsil uygulandıktan sonra Kafkasya yalnız 4 mebus çıkarabildi (Müslümanlar 2 mebus çıkarabiliyor). Görya Rusya, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki farkı kaldırıyor (mücadeleyi engellemek). Ne var ki mücadele Hristiyan partiler arasında çıktı...”

Rus partisi tarafından seçilen bir mebusun Ermeni olduğu söyleniyor. Doğru değildir... bu mebus işçilerin, sosyalistlerin mebusudur. Sosyalistlik namna seçilmiştir.

(Agnoni/ Aknuni) Efendi, görya Rusya’da yarım milyon abalının bir mebus seçtiğini söylüyor. Eğer bu doğru olsaydı o zaman Duma’da 160 mebus olması gerekirdi. Oysa Duma’da 450’den fazla mebus vardır... Tırkıstan, Kırgız Çölleri gibi yerlerde de balkan yerli mebus seçmesi yasaktır. Bu dabi sineye çekilmiştir (Avrupa’da)...”

Bkz., Ahmet Ağaoğlu, “Bir İtiraz Münasebeti ile”, *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Kanun-ı Evvel 1913, s. 1.; Babıâli seçim işlerinin yanı sıra bir çok meseleyle meşguldü. Bunlardan en önemlisi, Rumeli’nin kaybı göz önünde bulundurulduğunda, Vilayât-ı Şarkiye İslahatı idi. Büyük devletler namına ıslahat görüşmelerini Rusya ve Almanya yürütmekteydiler. Özellikle Anadolu’nun yanı başında bulunan ve Ermeniler için ciddi bir destekçi konumunda olan Rusya, ıslahat plan ve projesinin bir Avrupa kontrolü kapsamında yapılmasını amaçlamıştır. Bunu gerçekleştirmek için

Ermeni yetkililerin tavrına rağmen, Ermeni milletinin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı olarak yaşamak istediğine şüphe yoktu. Bütün Ermenileri aynı noktaya getirmek hem devletin hem de Ermenilerin menfaatineydi. Bu durumda Patrikhane'nin isteğinin kabul edilmesinin bütün Ermenilere ne kazandıracacağı sorusunun cevabı ciddi olarak düşünülmeli ve yanıtlanmalıydı. Şayet nisbî temsil üzerinden mebus seçimine gidilmesi durumunda, "Mecliste kanunla kazanılmış olan hakların diğer mebuslar tarafından engelleneceği ve ameli hiçbir fayda sağlamayacağı ortadadır. Kürt, Türk ve Ermeni arasında dostluk değil düşmanlık oluşacaktır. Ticaret(le) uğraşan Ermenilerle, tarımla uğraşan Türk ve Kürtler arasında bir anlaşmazlığın olması[...] Ermenilere daha çok zarar verecektir."²⁷

Öteden beridir, Ermeni milletinin varlığı tanınmış, hak ve hukukları korunmuş ve buna dokunmamaya özen gösterilmiştir. Sonuçta Patrikhane de bu hukukun tanınmaması üzerine vücut bulmuştur. Devletçe hakları garanti altına alınmış olan Ermeni seçilmişler,

"Ermeniler arasından mebus seçilerek patrikhaneye gönderilir. Patriklerini kendileri seçerler. Mekteplerini[...] Hastanelerini kendileri idare ederler. Nikâhlarına kimse karışmaz, dinlerine[...] lisanlarına karışmaz. Bir milletin başka daha hukuku nedir ki, Ermeniler bunun muhafazası için Meclis-i Mebusâna sırf kendilerinin seçeceği mebusları göndermek istiyorlar? Ermeni Patrikhanesi asırlardan beridir kendilerine tanınan hukuka sahip olmasalardı böyle davranma noktasında olabilirler miydi?[...] şimdi böyle davranmalarının sebebi nedir? Eğer Ermenilerin eksik kalan hakkı var ise bunu söylemeli, hükümet onu bize versin demeli[...] eksiklik var ise[...] patrikhaneye yardımcı olunmalı. Böylece devletin işlerine kimsenin karışmasına meydan verilmez. Meseleleri çözmek siyasi partilerin[...] işi olur. Eğer Ermeniler böyle davransalardı öncelikle onlarla bir ittifak ederdik[...] onlar yanlış bir yol tuttular[...]"²⁸

Böylece Ermenilerin mecliste neden milli mebus istedikleri anlaşılammış ve yetkililerinin başka yanlış adımlar atmamaları beklenir olmuştur.

Sadarete yeni bir muhtıra veren Zaven Efendi ise, hem Adliye Nazırını şikayet etmiş hem de nisbî temsil usulünde ısrar etmiştir. Ayrıca, usulün uygulanabilirliğini de ispata çalışmıştır. Nisbî temsil şeklini açık ve anlaşılır bir biçimde ifade edemeyen Patrik Efendi, isteğinin zayıf bir zemin üzerinde bulunduğunu şu sözlerle göstermiştir:

de, Avrupa başkentlerini dolaşan Rus diplomatlar, devletler arasında bir ittifak oluşturmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Rusya, bölgedeki çıkarları ve arzuları açısından Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasına etki edebilecek önemli bir aktördü. Bkz., Erdem Karaca, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarkî Anadolu Islahatı", *Gazî Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7 (Kış/Aralık 2010), Ankara, 2010, s. 170-171.

²⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, 24 Teşrin-i Sani 1913, s. 1.

²⁸ Bkz., agm., s. 1.

“Bir mebusânın yalnız Ermeniler tarafından intihab olunması yalnız Ermenilerin mebusu olmasını iltizâm eylemiş olsa, bu takdirde İstanbul’da müntehib mebusun yalnız İstanbul abalisini ve belde-i Arabiye’den intihab olunan mebusların yalnız Arap kavmini temsil eylemesi lazım gelip, halbuki şimdiye kadar intihab olunan mebusların bütün Osmanlı milletinin mebusları addolunduğu nezd-i sami-i sadaretpenahilerinde gayr-i mestur (yazulmuş, gizlenmiş) bir keyfiyettir.”²⁹

Ermeni yetkililerin pek anlamlı ve mantıklı bulunmayan açıklamaları karşısında sessizliğini bozan Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Şarki Anadolu Islahatı ve intihabat meseleleri üzerine yapmış olduğu kısa açıklamada, Ermenilerin Şarki Anadolu’da nüfusun ancak %20’sini teşkil ettiklerini belirtmiş ve geçen mebus seçiminde, Ermenilerden daha fazla mebus seçtirmek istediği halde Ermeni seçmenlerin azlığından dolayı bunu başaramadıklarını belirtmiştir.³⁰

Talat Paşa’nın yapmış olduğu açıklama ve tespit son derece önemliydi. Ermenilerle diğer toplulukların iç içe yaşıyor olması, teknik açıdan nisbî temsil esasının uygulanmasını imkansız kılıyordu. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, seçim kanunu ile Kanun-ı Esasi’nin Osmanlı unsurları adına nisbî temsil usulü ile nisbî seçim esasının uygulanmasının müsait olmadığı fikrindeydi. Taşnaksutyan Partisi (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) sözcüsü Agnoni (Aknuni) Efendi ise bunun tersini iddia etmiş, “Kanun-ı Esasi’nin 22. ve 65. maddesinin nisbî seçime mani olmadığını” söylemiştir.

H. C. Yalçın ise konuyu açıklık getirerek, “Kanun-ı Esasi’nin 71. maddesi ve Heyet-i Mebusân azasının her biri kendisini intihab eden dairenin ayrıca vekili olmayıp Umum-ı Osmanlıların vekili(dır)... 47. maddede de; meclis azası rey ve mütalaa beyanatta muhtar olarak bunlardan hiçbirisi hiç kimsenin emri altında olmayacaktır.” demiş ve söz konusu maddelerin Osmanlı Devleti’nin birlik ve bütünlüğünün aracı olacağını ileri sürmüştür. İlk kez Fransız inkilâbıyla böyle bir yapılanmaya gidildiğine değinen H. C. Yalçın, benzer maddelerin bütün devletlerin anayasalarında bulunduğunu ifade etmiş; 1- Sancak bölgelerine göre seçim yapılmakta olan Osmanlı Devleti’nde şimdi neden millet esasına göre seçim yapılması gerektiğini, 2- Kanun-ı Esasi’nin öngördüğü Sancak esasına göre değil de millet esasına göre seçimler yapılacak olsa o zaman kanuna ne ihtiyaç olduğunu sormuş/sorgulamış ve sözlerine şöyle devam etmiştir;

“Mesela, İstanbul’da böyle bir şey yapılırsa, Rumlar için bir, Ermeniler için bir, Müslümanlar için bir parlamento olacaktır. Hepsi için ayrı bir Kanun-ı Esasi bulunacak[...] Bu bir nevi federasyon şeklidir ki, aransa tarihte bir emsali bulunmaz.”

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Patrik Efendinin Yeni Bir Takriri”, *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Teşrin-i Sani 1913, s. 1.

³⁰ *İkdam*, 1 Kanun-ı Evvel 1913, s. 1.

Millet esasına göre seçimlerin yapılmasını isteyenler acaba nasıl tatbik edileceğini de düşündüler mi? Bir Ermeni bir Kürde, bir Türk bir Ermeni'ye oy vermezse Meclis-i Mebusâna ne lüzum kalır.

Görülüyor ki, hukuk ve devletlerin mevcudiyeti merkezinde bu görüş hiç de tutarlı değil. Bu teklifi bırakın İttihat ve Terakki'nin reddetmesini Ermenilerin ileri gelenleri dahi kabul etmemişlerdir.

Bu durum, İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermeni mebusu edinmemesine yol açacaktır. O zaman akla gelen, acaba Ermeni milleti üzerinde bir baskı (m) kurulmaya çalışılıyor? Ermeniler, İttihat ve Terakki'den uzaklaşacak ve ileride bu durum devletin aleyhinde kullanılacak. Ya da tam tersi olacak ve daha fazla Ermeni mebus seçilmesi sağlanacaktır[...]"³¹

Ayrıca Yalçın, Millet esasına göre seçim yapılmasını doğru bulmadığını ve de yalnız parti esası üzerine kanun değişikliği yapmanın da isabetli olmayacağına dikkat çekmiştir.³²

Uzlaşma Arayışları

Nisbî temsil meselesinde her türlü anlaşmazlığa rağmen İttihat ve Terakki ile Ermeni yetkililer arasındaki diyalog sürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda, Ermeni patrikhanesi bünyesinde seçim işleri için özel bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon Talat Paşa ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmelerden sonra Ermenilere 20 mebus seçme hakkı verilmiştir. Ayrıca, Ermeni adayların kim olacağıyla ilgili listeyi de Ermenilerin hazırlamasına karar verilmiştir. Kendilerine bağlı komisyon tarafından mebus adaylarının belirlenmesini isteyen Patrikhane ise, Ermeni Meclis-i Muhteliti'nin de desteğini alarak, farklı bir durumu kabul etmeyeceğini belirtmiştir.³³

Patrikhanenin kararına karşın, bir mutabakat sağlamanın önemine inanan Talat Paşa, bunun gerçekleşmesi için Ermenilere 20 mebus hakkını tanıyacıklarını, hatta gerekirse kendi mebus adaylarından fedakârlıkta bulunacaklarını dahi açıklamıştır. Hükümet, Ermenilerin sorunlarını çözmek için hızla girişimlerde bulunmuştur. İdare-i Vilayât Kanunu'na bir takım ekler ilave edilerek; Ermeni lisanının mahkemelerde ve resmi dairelerde kullanılmasının önü açılmıştır. Ermenilere yönelik düzenlemelerin ardından Rumlar da, benzer isteklerle Hükümete müracaat etmekte gecikmemişlerdir.³⁴

³¹ Hüseyin Cahit Yalçın, "İntihabatta Ermenilerin Nokta-i Nazarı", *Tanin*, 11 Kanun-ı Evvel 1913, s. 1.

³² Bkz., agm., s. 1.

³³ *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Kanun-ı Evvel 1913, s. 3.

³⁴ Ahmet Ağaoğlu, "Anlaşmak Kabil Olmayacak mı?", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı Evvel 1913, s. 1.

Bu arada Patrikhane Karma Meclisi Başkanı Karayan Efendi ile görüşen Adliye Nazırı İbrahim Bey, sıkıntıların süratli bir biçimde halledilmesi durumunda Hükümetin, Ermenileri memnun edeceğini söylemiştir. Karayan Efendi de, bu konuda kendi başına bir fikir beyan edemeyeceğini belirtmiştir.³⁵

Patrikhane’de oluşturulan komisyon adına yapılan açıklamada ise, “Mebus adaylarının özel komisyon tarafından belirlenerek Ermeni milleti tarafından seçilmesi isteniyor. Reddedilmesi durumunda Ermenilerin seçimlerden uzak duracakları söyleniyor. Daha önce Suriye ahalisine verilmiş olan kanunlarla bu sorunun halledileceği belirtiliyor.”³⁶

Ortaya konan tavrı sağlıklı bulmayan Ahmet Ağaoglu yapmış olduğu değerlendirmede şunları söylemiştir;

“Ermeni ve Rum cemaatlerinin başkanlarının isteklerinin uygun olanlarını Babıâli kabul etmiştir. Bir kısmını da kanuna aykırı olduğu için reddetti. Buna rağmen intihabata katılmamaya karar vererek, bu kararı abaliye ilan ettiler.

Bu karar, devlet aygıtının sağlıklı işlemesine hizmet etmekten uzaktır. Bir yandan da birçok farklı cemaati barındıran memlekette böyle durumların ortaya çıkması pek doğaldır. Böyle olmakla birlikte boykotaj uygulandığı vakit, hükümet elini ve ayağını sallayarak yapacaklarından vazgeçecektir.”³⁷

Tavırlarından dolayı Ermenileri ve Rumları eleştiren Ağaoglu, ortaya çıkacak menfi duruma dikkat çekmiştir. Hükümetle cemaatler arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıkması durumunda bunun sadece Meclis marifetiyle, Kanun-ı Esasi ve kanunlar çerçevesinde çözülebileceği, bu nedenle seçimleri boykot etmenin son derece hatalı bir girişim olduğunun görülmesi istenmiştir. Meşru zeminden sapmadan tüm meselelerin çözülebileceği özellikle belirtilmiştir.³⁸

İttihat ve Terakki ile patrikhaneler arasında cereyan eden müzakerelere, herhangi bir sonuca ulaşılammış olmasına rağmen devam edilmiştir. Süreçte, Rumlarla anlaşma sağlamak yönünde ilerleme sağlanmışsa da, Ermeni Patrikliği ile, Kanun-ı Esasi ve seçim kanununun ruhuna aykırı isteklerde bulunulması dolayısıyla herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. Ermeniler meseleyi kendi içlerinde tartışmaya başlamışlardır. Bir yandan da, artık sandık seçmen listeleri hazırlanıp, seçimler için sona yaklaşmıştı. Bu nedenledir ki, ne ad altında olursa olsun insanların seçme ve seçilme hakkına saygı göstermemek hukuka ve hürriyete aykırı idi.

³⁵ *İkdam*, 26 Kanun-ı Evvel 1913, s. 3.

³⁶ *Tanin*, 23 Kanun-ı Sani 1914, s. 2.; İttihat ve Terakki Partisi’nin seçim listelerinde Ermeni adayların isimlerine de yer verilmiştir. Bunlar; memur, tüccar, tabip, dava vekili, eczacı, esnaf kimselerdi... Bkz., *Tanin*, 25 Kanun-ı Sani 1914, s. 3.

³⁷ Ahmet Ağaoglu, “İntihabat ve Boykotaj”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı Sani 1914, s. 1.

³⁸ Bkz., agm., s. 1.

Hiç kimse hukukun dışında kalarak hareket etme hakkına sahip olamazdı. Bu durum İttihat ve Terakki Partisi için de geçerliydi. Onların mesailerini, kanunlar çerçevesinde kabul edilebilecek bir mutabakat için sarf etmeleri bu bakımdan önemliydi.³⁹

İttihat ve Terakki Partisi'nin Rumlarla sürdürdüğü görüşmelerde bir sonuca ulaşılmış ve Rum asıllı 17 mebusun seçilmesine karar verilmiştir. Partinin teklifine göre; İstanbul'da 3, İzmir 2, Manisa 1, Tekfur Dağı'ndan 1, Çatalca 1, Trabzon 2, Şarki Karahisar 1, Samsun 1, Niğde 1, Gelibolu 1, Gümüşhane 1, Kars 1 ve İzmit'ten 1 mebus seçilecekti. Edirne ve Bursa'dan da 1'er mebus çıkarılmaya çalışılacaktı. Adaylar, Rum Patrikhanesi ve taşradaki Rum cemaati tarafından İttihat ve Terakki'ye bildirilecek ve listelerde adı geçenlerden kimin aday gösterileceğine parti karar verecekti.⁴⁰ Böylece Parti, hem kontrolü ve gücü elinde tutmuş olacak, hem de Rumların beklentilerini karşılamış olacaktır.

Rumların seçimler konusundaki görüşmeleri ve mutabakat sağlamaları takdirle karşılanırken, Ermenilerle uzlaşmak için yapılan bütün tekliflerin karşılıksız bırakılması eleştirilmiştir. Son tahlilde, meşrutiyeti ilan etme başarısını göstermiş olan bir partinin, Kanun-ı Esasi'yi devre dışı bırakacak istekleri kabul etmesi hiç mi hiç mümkün görünmüyordu.⁴¹

Ermeni Toplumunda Ortaya Çıkan Görüş Ayrılıkları

Rumların elde ettiği mebus hakkından sonra, Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhtelîti'nin izlediği siyaseti eleştiren Panpar (Pampir?) Gazetesi, "İttihabat meselesini, Ermeni milletini idare edenlerin son derece iktidarsız ve milletin hall-i hazır ve müstakbel refahiyetini temine gayr kadir(muktedir) olduklarına dair hasıl olan kanaati ispat etmiş oldu[...]"⁴² demiştir.

Pozant Keçiyan Efendi⁴³ de yazmış olduğu makalede meseleyi şu şekilde değerlendirmiştir:

"İttihat ve Terakki'den bir zat Rumların 17, Ermenilerin de 8 mebus çıkaracaklarını belirtmiş! Acaba millî siyasetimiz yeni bir iflâsa mı maruz kalıyor?"

³⁹ *Tanin*, 31 Kanun-ı Sani 1914, s. 1.

⁴⁰ *Tanin*, 1 Şubat 1914, s. 2.

⁴¹ *Tanin*, 3 Şubat 1914, s. 1.

⁴² *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Şubat 1914, s. 3.

⁴³ I. Dünya Savaşı esnasında, Ermenilerin Van'da isyan etmesi üzerine, 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından illere gönderilen genelge gereğince; zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerden olduğu gerekçesiyle tutuklanarak Çankırı'ya sevk edilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde, 5 Mayıs 1915 tarihinde serbest bırakılarak İstanbul'a dönmeye izin verilmiştir. Bkz., Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Baş. Dev. Arş. Gen. Müd. Yay., İstanbul, 2001, s. 117.; <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/istanbulda-ermeni-faaliyetleri-ve-alinan-tedbirler-1914-1918>

Makedonya, Doğu Trakya kaybedildiği halde Rumların iki misli mebus çıkarması ilginçtir. Ermeni Patrikhanesi daha fazla mebus çıkaracağımler derken, daha fazla kayba mı uğradı. Yani; Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan oldular[...]

Rumlar, Ermenilerden daha mahir ve basiretli olmalarından mı başarılı oluyorlar?"

Görülen o ki, Rum Patrikhanesi, Ermenilerin İttihat ve Terakki ile temasa geçtiğini görünce hızla Parti'nin kapısını çalmış ve işlerini az çok yoluna koymayı başarmıştır. Oysa Ermeni yetkililer seçimler için düzenlenen toplantılara iştirak dahi etmiyorlardı. Ayrıca, seçimlere katılıp katılmama konusunda Ermeni milletini ikna edemedikleri için de, bazı yerlerde Ermenilerin seçimlere katılımı söz konusu olmuştur.

P. Keçiyian Efendi ayrıca, "Rumlar olan bitene rağmen iltifata sahip oluyorlarsa, biz yine, eski tas eski hamam kalıyoruz[...]"⁴⁴ diyerek, Ermeni yetkilileri eleştirmekten geri durmamıştır.

Gelişmeler üzerine Patrik Zaven Efendi, Ermeni partilerinin murahhaslarını görüşmek için davet etmiştir. Hınçakist (Çan sesi, Çingirak manasında/Sosyal Demokrat Parti) ve Ramgavar (Demokrat) partileri bu davete icabet etmişlerdir. Konunun mecliste görüşülmesine karar verilmiş, ne var ki, partiler toplantıya gelmemiştir. Meclis yine de seçimlere katılma kararı vermiştir. Eğer partiler tekrar bir araya gelirse, bu kez patrikhane meseleyi millî meclise götürme kararı almıştır. Anlaşılan odur ki, karma meclis meseleyi tam olarak çözme başarısı gösterememiştir.⁴⁵

Ermenilerin tavrını teessüfle karşılayan Yunus Nadi, ne yapılmaya çalışıldığını, meşrutiyetin dayandığı ilkelerden ve Kanun-ı Esasi'den bahsedilmiş olmasına rağmen, nihai kararın ne olduğunun anlayamadığını yazısına taşımıştır. Ermeni Patrikhanesi Karma Meclisi'nin de tespit ettiği gibi, yeni oluşturulacak Meclis-i Mebusân'ın büyük önem taşıdığı ve İttihat ve Terakki'nin vatandaşları oy kullanmaları için teşvik ettiği önemli bir vakıydı. Seçimlerin sona erdiği Halep Livası'nda Ermenilerin seçimlere katıldığı ve Artin Efendi'nin de seçilenler arasında olduğu haberleri alınmıştı. İstanbul'da da Ermenilerin hem aday hem de seçmen olarak seçimlere katıldıkları görülmekteydi.⁴⁶

Bu arada Katolik Cemaati temsilcileri 35 yıl önce Meclis-i Mebusân'da 3 Katolik Ermeni mebusu bulunduğunu ve yine aynı sayıda mebus çıkarılması noktasında İttihat ve Terakki Partisi'ne ricada bulunmuşlardır. Parti Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bey ise, seçimlerle ilgili başvuruların bitmiş ya da

⁴⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Şubat 1914, s. 3.

⁴⁵ *Tanin*, 7 Şubat 1914, s. 2.

⁴⁶ Yunus Nadi, "İttihat ve Ermeniler", *Tasvir-i Efkâr (Tasvir-i Efkâr)*, 8 Şubat 1914, s. 1.

bitmekte olduğunu ve bunun için geç kalındığını, yine de bir Ermeni Katolik seçileceğini, ikincisi için de uğraş verileceğini söylemiştir.⁴⁷

Öte taraftan, Avrupalı devletlerle yürütülen müzakereler sonucunda Ermeni Islahatı Meselesi'nde iyi bir neticeye ulaşılmıştır. Bu durum, Ermeni mebuslarının kendi listelerinden seçilmesi konusunda İttihat ve Terakki'nin elinin güçlenmesini sağlamıştır.

Ermeni partilerinden oluşturulan özel heyet toplanarak, seçim meselesi hakkında şu açıklamayı yapmışlardır;

- Türkiye'deki Ermeni nüfusu dolayısıyla 20 mebus seçilmesi,
- Mebus adaylarının Ermeni milleti tarafından gösterilmesi,
- Parlamento açıldıktan sonra "İntihab-ı Millî Layiha-i Kanuniyesi" (Milli Seçim Kanunu Layihası) takdiminin sözünün verilmesi,
- Ermeni mebuslarının seçileceği bölgelerde seçim muamelelerinin ertelenmesi için Osmanlı Hükümeti tarafından gerekli talimatların çıkarılması.⁴⁸

Ermeni İntihabat Heyeti, Patrik Efendi ile görüşükten sonra İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bey ve diğer yetkililerle fikir alışverişinde bulunmuştur. Şükrü Bey, tüm iyi niyetleri ile seçim konusunu ele aldıklarını ve Ermenilere 13 mebustan daha fazla kontenjan veremeyeceklerini, ancak son kararı teşkilatlarından gelecek son bilgilere göre vereceklerini belirtmiştir. İlerleyen süreçte sonuç olarak Ermeniler için 16 mebus kontenjanı ayrılacağı ve meclis açıldıktan sonra da istifa edecek 2 Müslüman mebusun yerine Ermeni mebusun seçileceği sözü verilmiştir.

Zaven Efendi ise 20 mebus seçilmesi konusunda karar aldıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Partisi, tüm iyi niyetleriyle çaba sarf ettiklerini, ancak Trabzon ve Tekfur Dağı gibi yerlerde diğer unsurlara mebus çıkarmaları için söz vermiş olduklarını ve birçok yerde de seçimlerin sona erdiğini belirtmiştir.⁴⁹

Tartışmalar sürüp giderken, gelinen noktada bazı Ermenilere göre 16 mebus seçilmesinin dahi başarı olduğu beyan edilmiştir. Ermeni adaylarının belirlenmesi hususunda, patrikhanede toplanacak olan genel mecliste, karma meclis istifa etmiş olduğu için, tarafsız kişilerden oluşan bir heyet oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵⁰

⁴⁷ *Tanin*, 10 Şubat 1914, s. 2.

⁴⁸ *Tanin*, 11 Şubat 1914, s. 2.; Almanya, İngiltere, Fransa tarafından da uygun görülen Ermeni Islahatı'na dair İstanbul Anlaşması, 8 Şubat 1914 tarihinde, Osmanlı Hükümeti ile Rusya arasında imzalanmıştır. Ayrıntı için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Ermeni Meselesi*, Cilt II, Cumhuriyet Gaz. Yay., İstanbul, 1998, s. 106-118.

⁴⁹ *İkdam*, 14 Şubat 1914, s. 3-4.

⁵⁰ *İkdam*, 19 Şubat 1914, s. 3.

Seçimlerde sona doğru yaklaşılmaktayken, Ermeni Patrikhanesi'nin bir belirsizlik içerisinde bulunması, Prof. Tomayan'ın, Püzantiyon Gazetesi'nde "Melun Teenni" adıyla yayınlanan mektubunda çarpıcı bir biçimde ele alınmıştır. Mektupta; seçimlerin sessiz sedasız ilerlediği, Ermeni heyetlerinin iş göremediği, bir şaşkınlık hali yaşandığı, taşra temsilcilerinin Patrikhane'den bir talimat beklediği, ne yazık ki, müzakerelerin henüz sonuçlanmadığı, aslında belki de başlanmadığına değinilerek Patrikhane'nin politikasına bir göndermede bulunulmuştur. Eleştirilerini sürdüren Tomayan sözlerine şöyle devam etmiştir;

"Patrikhane; Ermeni nazırları Ermeniler belirlesin ve Ermeni mebusları yalnız Ermeniler seçsin istiyorlar. İkincisi olmayacak şeydir... Haftalar birbirini veki etmiş ve hiçbir ses ve hiçbir seda zıbur etmemiştir. (İş uzayınca) bir şaibe ortaya çıkmıştır! Ermeniler intihabata iştirak etmeyecektir. Fakata bunun sebebi nedir? Faidesi ne olacak? Kimin umurunda? Ermeniler katılmasa Osmanlı Devleti'nde oy verecek yeterli vatandaş yok mu? Ermeni mebus seçilmez ise parlamento açılmaz mı, iş göremez mi? [...]"

(Ermeni yetkililer) bir karar vermeden milletin kararı ile oynarken haftalar, aylar geçip gitti. Hiç olmazsa son anda bir karar verilip, Ermeni mebus seçilmesine olanak verilmeli."⁵¹

Seçimler konusunda mevcut durumun Ermeniler açısından bir kazanım olmadığına işaret etmiş olan Tomayan, tüm Ermenileri oy vermeye davet etmiştir.

Panpar Gazetesi ise gelinen noktada,

"Biz, üç dört ay önce henüz kendi parmağımızı kesmişken seçimler konusunda daha çabuk hareket ederek karar vermemiz gerektiğini ilan etmiştik. Her ne olursa olsun meselenin böyle bir hale gelmesinde bizim de sorumluluğumuz vardır." şeklinde bir öz eleştiri yapmıştır. Ermenilerin görüşmelerde çözüm yanlısı tavır sergilenmesi İttihat ve Terakki'yi Rumlarla anlaşma aşamasına getirmiş ve Ermenilere ayrılan kontenjanların Rumlara ayrılması söz konusu olmuştur. Bundan sonra Patrikhane ile 10 mebus için görüşülebileceği bilgisi verilmiştir. Şüphesiz bu bilgi komisyonca, memnuniyet verici bir bilgi olarak karşılanmamıştır.⁵²

Aynı gazetenin bir görevlisinin, "Doktor, Ermenilerin talep etmekte oldukları nisbî temsil usulü hakkında prensip itibarıyla İttihat ve Terakki Partisi'nin görüşleri nedir?" sorusuna, Dr. Şakir Bey açıklık getirerek; bu prensiplere karşı olunmadığını, ancak, gerek kendi düşünceleriyle bağdaşmadığı gerekse de kanunlara ve Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğu için Ermenilerin tüm taleplerinin kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir. Bir sonuca ulaşamamasından Ermeni yöneticileri sorumlu tutan Şakir Bey, parti olarak ellerinden geleni yaptıklarını, nisbî temsil usulünü ise Vilayât-ı Şarkıye'de yapılacak nüfus sayımından sonra uygulamak istediklerini belirtmiştir. Cevapta ayrıca,

⁵¹ *Tanin*, 21 Şubat 1914, s. 1.; Milletvekilliği meselesinde Ermeni yetkililerle İttihat ve Terakki arasında görüşmeler sürerken, diğer taraftan da Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Konstantin Gulkevitch arasında Vilayât-ı Şarkıye Islahatı plan ve projesi konusunda 8 Şubat 1914 günü tarihi bir anlaşma imzalanmıştır. Bkz., Karaca, agm., s. 172-173.

⁵² *Tanin*, 23 Şubat 1914, s. 2.

Ermenilerin 20 mebus ısrarından vazgeçmemeleri nedeniyle Harput'tan bir Ermeni mebus yerine Türk mebus çıkarıldığını, şartların el verdiği kadarıyla toplamda hâlâ 13 Ermeni mebus çıkarmanın mümkün olduğuna işaret edilmiştir. Bu sayı daha önce 18-19 mebus civarında gerçekleşebilirdi. Oysa Ermeniler, Osmanlı vatanını yeni bir tehlikeyle karşı karşıya bırakmak amacıyla Ermeni ıslahatı adıyla bir mesele çıkararak devleti sıkıntıya sokmuşlardır. Avrupa'da bulunan ve Ermeni Islahatı mevzusunu kovalayan Nubar Paşa heyeti ile Türkiye Ermenilerinin doğrudan doğruya bir ilgisi yokmuş gibi görünse bile, kendi namlarına hareket eden bu kişiye ses çıkarmadıklarını Türkler biliyorlardı.⁵³

Bu esnada ortak bir açıklama yapan Ermeni siyasi parti sözcüleri, Zaven Efendi'ye bildirdikleri kararda, hiçbir Ermeni partisinin kendi başına aday göstermemesine ya da seçilmiş olanların mebusluğunu kabul etmemelerine hüküm vermişlerdir. Yalnız, aldıkları diğer bir kararda ise, taşra adaylarının murahhaslar tarafından belirleneceği ve bir de görevlendirilecek kişiler marifetiyle Katolik ve Protestan Ermeni cemaatleriyle görüşme yapılacağını benimsemişlerdir.⁵⁴

Azadamard Gazetesi'nin aktardığı habere göre de Ermeni siyasi parti temsilcileri Beyoğlu'nda toplanmış ve seçimlerle ilgili son talimatları aldıklarını belirtmişlerdir. Bundan sonra Ermenilerin izleyecekleri yol şu şekilde tespit edilmiştir: 1- Ermeni partiler mebus adayı göstermeyecek. 2- 12'si Patrikhane tarafından gösterilmek üzere Ermenilere toplam 16 mebusluk verilecek. 3- İstanbul adaylarının belirlenmesinde ortaya çıkan pürüzler Patrik Efendi'ye arz edilecek. 4- İstanbul mebusları hariç, taşradan gösterilecek adaylar yalnız parti temsilcileri tarafından değil, tüm Ermenilerin görüşleri alınarak belirlenecektir. 5- Tüm adaylar tek listede belirtilecektir. Ayrıca, bütün bu gelişmelerin İttihat ve Terakki'ye bildirilmesi uygun bulunmuştur.

Patrik Efendi belirtilen tüm şartları kabul etmiştir. Karar gereği, Ramgavar Partisine mensup olduğu için Kayseri adaylığından istifa eden D. Kelkiyan Efendi'nin yerine Londra'da bulunan Prof. Tomayan Efendi'nin adaylığı uygun görülmüştür. Eğer seçilirse Ermeni Protestan cemaatinin Meclis-i Mebusân'da üç mebusu olacaktı. Zira, Sivas ile Ergani mebusları da Protestan mezhebine mensuptu.⁵⁵

Ermeniler açısından 1914 seçimlerini önceki seçimlerden ayıran husus, Patriklik etrafında birleşen Ermenilerin, İttihatçılarla görüşmelere ilk kez blok

⁵³ *İkdam*, 24 Şubat 1914, s. 3-4.; Taşnaksutyan, Ermenilerin istekleri kabul edilmediği sürece, başka Ermeni partileri seçimlere katılsalar dahi kendilerinin katılmayacağını belirtmiştir... Bkz., *İkdam*, 25 Şubat 1914, s. 2-3.

⁵⁴ *Tanin*, 5 Mart 1914, s. 2.

⁵⁵ *İkdam*, 5 Mart 1914, s. 4.

halinde katılmalarıydı. On sekiz mebus talebiyle ortaya çıkan Patrikhane, İttihat ve Terakkiye danışmadan Ermeni mebus adaylarının Ermeni halkı tarafından belirlenmesini istemiştir. Bu talep, “İmparatorluktaki her topluluğun parlamento için kendi temsilcilerini seçmesinin Anayasanın anlamını kaybettireceği” gerekçesiyle reddedilmiştir. Birkaç ay süren görüşmelerin ardından İttihatçılar, Ermenilere on altı mebusluk verilmesini, adayların yarısının İttihat ve Terakki tarafından seçilmesi şartıyla benimsemişlerdir.⁵⁶

Yeni Parlamantonun Belirlenmesi

Zamana karşı yarışıldığı bir dönemde, Ermeni yetkililer, nasıl bir politika izleyeceklerine dair kararlar almaya çalışmaktayken, çoğu bölgede seçimlerin sonuçlandığı ve yeni parlamentoda İttihat ve Terakki Partisi karşısında muhalefet olarak ancak kavmiyet namına seçilmiş 40-50 kişinin olabileceği belirtilmiştir. Duruma istinaden, bu hal uygun mudur, sorusunu soran Ağaoğlu; bir ülkede çok sayıda hakiki manada parti ve programın olmasının ve bu partilerin Meclis-i Mebusân'da fazlaca temsilci bulundurmasının, meşrutiyet sistemin özüne uygun olarak, hem millet, hem de devlet açısından faydalı olacağını belirtmiştir. Tespit ve eleştirilerine devam eden Ağaoğlu, şu hususlara değinmiştir;

“Seçim yasasına göre İttihat ve Terakki'den seçilmek durumunda kalan mebuslar sırf temayülleri nedeniyle partiden ayrılarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni kurup, bir muhalefet kanadı oluşturdular[...] Fakat daha sonra sanki memlekette hiç yokmuş gibi kaybolup gitti. (Tabanı yok)[...]”

Yapılmakta olan seçimlerde muhalefetten hiçbir kimsenin kazanamayacağı yazılmakta[...] bu durum muhalif olanların ve partilerin halk üzerinde bir etkiye sahip olmadıklarını gösteriyordu. Programı, imanı ve fikri olan herhangi bir parti, İttihat ve Terakki ne kadar güçlü olursa olsun kendisine mutlaka yer bulabilirdi. İngiltere, Rusya, Fransa'da iktidar partisi ne kadar güçlü ve ne kadar çok vasıtaya sahip dahi olsa, muhalefet yine de çalışmasından geri kalmaz.”⁵⁷

Dolayısıyla olması gereken asıl şey, Meclis-i Mebusân'da sadece İttihat ve Terakki'nin değil başka başka partilerin de bulunmasıydı. Böylece, milletin tüm kesimlerinin yer aldığı bir meclis beklentisi gerçekleşmiş olacaktı. Ne var ki, ortaya çıkacak yeni meclis tek kanatlı ve muhalefetsiz olmak durumuyla karşı karşıyaydı. Buna rağmen, yine de, ülkede ciddi bir surete hizmet ortaya koymak için önünde pek geniş bir saha bulacaktı.⁵⁸

⁵⁶ Arsen Avagyan, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev: Ludmilla Denisenko, İstanbul, 2005, s. 129.

⁵⁷ Ahmet Ağaoğlu, “İttihat ve Meclis-i Mebusân”, *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Mart 1914, s. 1.

⁵⁸ Bkz., agm., s. 1.

Meclisle ilgili böylesi hayati tespitlerin yapıldığı bir süreçte, ne yazık ki, Ermeni Meclis-i Umumisi Patrik başkanlığında yeniden toplanmış ve seçimlerde sadece Ermenilerin haklarının korunması konusu değerlendirilmiştir. Patrik Zaven Efendi, üç buçuk aydan beridir büyük uğraş verdiğinden ve siyasi partilerin yarar sağlamaya çalıştığından bahsetmiştir. Bu arada Muş'taki Ermeniler ise seçimlere katılmayacaklarını Patrikhaneye bildirmişlerdir.⁵⁹

Patrikhane tarafından, siyasi partiler adaylar göstermeyecekleri için taşra murahhaslarına, aday göstermeleri için yetki verilmiştir. Ancak Taşnaksutyen Partisi aday göstermeme kararından vazgeçmiş ve Meclis-i Mebusân'da hiç olmazsa üç mebusa sahip olmak istediğini açıklamıştır. Paris'te bulunan Minas Ceraz Efendi de, Patrikhane'nin Bitlis'ten mebus adayı gösterilmesi teklifini kibarca geri çevirmiştir. Patrikhane bunun üzerine bir aday göstermeleri için Bitlis murahhasına yetki vermiştir. Londra'da bulunan Prof. Tomayan Efendi ise Kayseri adayı olmak yönündeki teklifi kabul etmiştir.⁶⁰

Her ne kadar müzakerelerden beklenen sonuçlar elde edilemese de, vilayetlerin pek çoğunda seçim işleri sona ermiştir. Seçimlerin bitmiş olduğu iller; Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Mamuretü'l-Aziz (Elazığ/Harpur) [...] Şam, Beyrut idi.

Doğu illerindeki seçim sürecinde Ermenilerle yürütülen görüşmelerin, her seferinde yeni istek ve amaçların ortaya konması dolayısıyla güçlükler yaşanmıştır. Ermeni partileri ile varılan uzlaşma sayesinde, kısmen de olsa bu partilerin seçimlere katılması sağlanmıştır. Anlaşma sağlandıktan sonra adaylarını bir liste halinde İttihat ve Terakki Partisi'ne sunmuşlardır. Bu nedenle partilerin seçimlere katılmadığı haberlerinin doğru olmadığı belirtilmiştir.

Rumlar; İstanbul, İzmir, Trabzon, Şam, Gelibolu, Tekfur Dağı, Karesi, Şarki Karahisar, Çatalca'dan toplam 16 mebus çıkarmışlardır. Rumlara 17 mebus kontenjanı verilmiş olduğu halde, görüşmelerin uzaması sebebiyle Gümüşhane'den mebus çıkarmamaları söz konusu olmuştur.⁶¹

⁵⁹ *Peyam*, 8 Mart 1914, s. 4.

⁶⁰ *Tasfir-i Efkâr*, 14 Mart 1914, s. 4.; İttihat ve Terakki iktidarını en fazla uğraştıran konulardan birisi olan Şarki Anadolu İslahatı meselesinde, Osmanlı Devleti üzerinde büyük baskı kuran Rusya, Almanya ile de bir mutabakata varmıştı. Rusya'nın baskısından kurtulmak isteyen Talat Bey, ıslahat meselesini kısa sürede halledilebilmek için Taşnaksutyen Cemiyeti ileri gelenleriyle, Osmanlı mebuslarından Hallacyan, Zöhrap, Malumyan Aknumi, Şahirikyan, Vartakes, Van mebusu Vahan ve Erzurum mebusu Pastırmacıyan efendilerle defalarca toplantılar yapmıştır. Görüşmelerde, "... Rusya hiçbir zaman Akdeniz yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkilini arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz, şu ıslahatı el birliği ile yapalım" önerisinde bulunmuş, fakat ikna edememiştir... Bkz., Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s. 115.

⁶¹ *Tasfir-i Efkâr*, 23 Mart 1914, s. 4.

Seçimlere Ekim 1913 sonunda başlanılıp, normal koşullarda Şubat 1914'te bitirilmesi hedeflenmiştir.⁶² Ancak seçimler iç ve dış gelişmeler dolayısıyla Ocak-Nisan ayları arasında yapılabilmıştır. İttihat ve Terakki'nin tek parti olarak katıldığı 1914 seçimlerinde hükümet, suiistimaller noktasında titiz davranmıştır. Kendisine ulaşan ve seçimlerde haksız oy kullanıldığı, devlet memurlarının suiistimal yaptığı yönündeki şikayet telgraflarını dikkatle inceleyen Dahiliye Nezareti, gereğinin yapılmasını ilgili vilayetlere tebliğ etmiş, gerekli önlemleri almıştır.⁶³

28 Şubat 1914 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen seçimlerde; Hüseyin Cahit, Hacı Şefik, Urfanidis, Ahmet Nesimi, Emanuel Karasu, B. Hallacyan, K. Zohrab, İsmet, Haralambos ve Salah mebusluğa seçilmişlerdir.⁶⁴

Seçimler tamamlandığında ise; Ermeni adaylardan Medetyan (Erzurum), Stepan Çıracıyan (Ergani), Vartkes Serengülyan (Erzurum), Artin Boşgezenyan (Halep), Bedros Hallacyan (İstanbul), Krikor Zohrab (İstanbul), Onnik İhsan (Aydın), Karabet Tomayan (Kayseri), Matyos Nalbantyan (Adana), Agop Hırlakyan (Halep), Kegam Dergarabeyan (Muş) ve Dikran Barsamyan (Sivas) mebus olarak İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Meclis-i Mebusan'da yerlerini almışlardır.⁶⁵

İttihat ve Terakki ile gayrimüslim toplumlar arasında mebusların sayısı ve nitelikleri konusunda anlaşmazlıkların uzaması nedeniyle Meclis-i Mebusân ancak 14 Mayıs 1914 tarihinde açılabilmiştir.⁶⁶

Jamanak Gazetesi'nin "Ermeni Mebusların İçtimaı" başlıklı yazısında Ermeni mebusların nasıl bir yol izleyeceklerine dair vermiş olduğu haberde; Hükümet ile Ermenilerin menfaatlerinin aynı olması dolayısıyla, ülkenin huzur ve refahını tehlikeye atacak gelişmeler karşısında Hükümete yardımcı olunacağı ve Askerlik Kanunu ile Vilayet Kanunu'na yönelik bazı değişiklik önerileri verileceği belirtilmiştir.⁶⁷

1914 seçimleri "dikensiz bir gül bahçesi" yaratmıştır. Meclisin yasama süresi bir yıl uzatılmış ve yasama süresinin büyük bir bölümünde mecliste uslu

⁶² Demir, *age.*, s. 302.

⁶³ Olgun, *agm.*, s. 8.

⁶⁴ *Peyam*, 28 Şubat 1914, s. 3.; *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Şubat 1914, s. 3.

⁶⁵ *MMZC*, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1, 1914, s. 2.; http://tr.wikipedia.org/wiki/1914-1918_Osmanl%C4%B1_Meclis-i_Mebusan%C4%B1

⁶⁶ Demir, *age.*, s. 302.

⁶⁷ *İkdam*, 18 Mayıs 1914, s. 2.

sayılabilecek bir çoğunluk yer almıştır. Ne var ki, mütarekenin yarattığı iklim içerisinde bölünmeler ve azınlık muhalefeti artan bir ivmeyle gelişmiştir.⁶⁸

Büyük savaşın adım adım yaklaştığı bir dönemde, Haziran 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnaksutyan Kongresi ile Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'ne karşı takip edilecek politikanın ana hatlarını şu şekilde belirlemişlerdir;

*"İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskıyı ve ıslahatı uygulamak konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksutyan Kongresi, İttihat ve Terakkiye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye karar vermiştir."*⁶⁹

Öte taraftan, Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan ettiği sıralarda Eçmiyazın Katogikosu ile Kafkas Genel Valisi Vranzof-Daşkof arasında vuku bulan haberleşme sonucunda Rusların Ermeniler adına ıslahat yaptırılmaları, buna karşılık da Ermenilerin, kayıtsız şartsız hareketlerini Rusya'nın arzularına uydurmaları kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Sonuç

Balkan Harbi sonrasında iktidarını sağlamlaştıran İttihat ve Terakki Partisi, Rumeli'de yaşanan facianın bir benzerinin Anadolu'da yaşanmaması için geniş kapsamlı siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik çalışma başlatmıştır. Dışarıda büyük devletlerle süregelen meselelerini diplomatik yollarla çözmeye yönelik iktidar partisi, içeride de toplumsal bir mutabakat ve dayanışma ortamı oluşturmaya çalışmıştır.

Rumeli topraklarının kaybindan kaynaklanan acı ve yıkımları onarmaya çalışan Osmanlı Devleti, Şarki Anadolu'nun Balkanlaşmaması ve bir bataklığa dönüşmemesi için çalışmalarına hız vermiştir. 1878 Berlin Antlaşmasının Ermenilerle ilgili maddelerinden hareketle özellikle Rusya'nın bir tavır geliştireceği kaçınılmaz görünüyordu. Nitekim, çok vakit geçmeden İngiltere ve Fransa nezdinde teşebbüste bulunan Rusya'nın bu vaziyeti, Almanların da dikkatinden kaçmamıştır. Çok aktörlü ve çok taraflı bir mesele olan Ermeni meselesi doğru bir yaklaşımla ve diplomasi yoluyla çözülmediği takdirde Şarki Anadolu'nun Rumeli gibi bir akıbetle karşılaşması söz konusu olabilirdi. Bu nedenlidir ki, Osmanlı Hükümeti, ıslahat yapma iradesini ortaya koymuş ve İngiltere'ye müracaat etmiştir. Avrupa devletlerinin birçok alanda olduğu gibi,

⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. I. (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), 2. Baskı, İstanbul, 1984-1986, s. 27.; 1914 seçim sonuçlarına göre; 259 mebusun 144'ü Türk, 13'ü Rum, 14'ü Ermeni gerisi de diğer uyruklardandı. Bkz., Ahmad, *age.*, s. 229.

⁶⁹ Uras, *age.*, s. 581-583.

⁷⁰ Uras, *age.*, s. 581-583.

Osmanlı Devleti'ne dair de çıkar çatışması ve rekabet yaşamaları, ıslahat meselesinin halli konusunda uzunca bir müzakere sürecini ortaya çıkarmıştır. Avrupa'daki iki bloğu temsilen Almanya ve Rusya'yı karşısında muhatap bulan Osmanlı Hükümeti, Şarki Anadolu Islahatı Programı'nı bir anlaşma metnine dönüştürerek 8 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile karşılıklı olarak imzalamıştır.

Öte taraftan, Ermenilerin çok uzun zamandan beridir bir bağımsızlık arzusu taşıdıkları bilinmekteydi. Arzularına bu program vasıtasıyla ve özellikle de Rusya'nın katkısıyla ulaşmaları söz konusu olabilirdi. Bu durumda, 1914 seçimlerinde, ısrarla ve kararlılıkla Ermeni mebusların Ermeni milleti tarafından seçilmesi esasını (nisbî temsil) dayatmalarının altında, özerk ya da bağımsız Ermenistan'ın temelini oluşturma fikrinin yattığını söylemek pek ala mümkündür.

Dönemin başında, tüm konular etraflıca ele alındığı ve değerlendirildiği gibi, 1914 seçimleri esnasında Ermenilerin ısrarla üzerinde durduğu nisbî temsil sisteminin uygulanmasının yaratacağı sorunlara da dikkat çekilmiş, bu sistemin uygulanmakta olduğu Rusya'da Slav olmayanların uğradıkları haksızlık, verilen örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Gerek Müslümanların gerekse Rus olmayan Hıristiyanların, nisbî temsil sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte Duma'da eskisi kadar güçlü ve eşit temsil hakkına sahip olmadıkları belirtilmiştir.

Kanun-ı Esasi'ye göre; seçilen her mebusun, sadece kendisini seçenlerin ya da seçildiği bölgenin mebusu olmayıp, aynı zamanda tüm Osmanlı ülkesinin mebusu olması hükmü gereği nisbî temsil esasının uygulanmasının iyi niyetli bir istek olamayacağı algısına neden olmuştur. Ülke yönetimine bütüncül bir katılım yerine, sadece belli bir cemaatin hassasiyetlerine bağlı kalarak hareket edilmesine olanak sağlayacak olan isteklerin karşılık bulması meşrutiyet yönetim anlayışına uygun düşmeyeceği ifade edilmiştir.

Ermeni Patrikhanesi'nin hesabına göre, ülkede yaşadığı söylenen iki milyon Ermeni'nin⁷¹ her yüz bininin oyu ile bir Ermeni mebus seçilmesi ve toplamda yirmi mebus elde etmeleri gerektiği hesabı/fikri, İttihat ve Terakki Partisi tarafından nisbî temsil sistemi uygulanmamak suretiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun olabilmesi için kendi listelerinden patrikhanenin göstereceği Ermeni adayları, seçilebilecekleri yerlerden aday gösterme taahhüdünde bulunulmuştur. Son anda karar değiştiren Taşnaksutyan Partisi'nin hiç değilse

⁷¹ Patrikhane kaynaklarına göre Osmanlı Ermeni nüfusu; 1882'de 2.660.000, 1912'de 2.100.000, 1913'te 1.915.651 olarak gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin nüfus istatistiklerine göre ise Ermeni nüfusu, 1893'te 1.001.465, 1910-11'de 1.120.748, 1914'te 1.229.007 şeklindeydi. J. McCarty'nin 1914 Ermeni nüfusuna dair tespiti ise 1.698.303 idi. Bkz., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir vd., TTK Yay., Ankara, 2010, s. 15-16., 22., 43-44.

mecliste 3 mebus ile temsil edilme isteği ile patrikhaneden farklı bir duruş sergilemesi dışında, amaç hâsıl olmamıştır.

İttihat ve Terakki, devletin ve milletin bölünmez bütünlüğünü sağlamaya yönelik siyaseti (ittihad-ı anasır) gereği, ayrılmaya yol açacak teşebbüslerin önüne geçmek niyetindeydi. Ermeni milletinin bu bütünlük içerisinde yer almasını, söz konusu ideali dolayısıyla önemsiyordu. Aday gösterilecek ve seçilecek Ermeni mebusların, Osmanlı çatısı altında varlıklarını devam ettirme iradesini taşıyıp taşımadıklarını göz önünde bulunduruyordu.

Sonuçsuz toplantılar ve kararsızlık neredeyse seçim süresi boyunca Ermeni mahfilinin siyaseti ve stratejisi olmuştu. Ermenilerin, Şarki Anadolu Islahatı ile seçim işlerini birbirinden ayrı, kopuk ele aldıklarını düşünmek pek makul görülmemelidir.

Patrikhanenin seçimleri boykot etme kararına karşın İttihat ve Terakki listelerinde kendilerine yer bulan Ermeni adaylar, yine seçimlerde oy kullanan Ermeni seçmenlerin de desteğini almak suretiyle mebus seçilebilmişlerdir.

Kaynaklar

Gazeteler

İkdam (1913) 5 Haziran, 1 Kanun-ı Evvel (Aralık), 26 Kanun-ı Evvel, (1914) 14 Şubat 1914, 19 Şubat, 24 Şubat, 25 Şubat, 5 Mart, 18 Mayıs.

Peyam (1914) 28 Şubat, 8 Mart.

Tanin (1914) 23 Kanun-ı Sani (Ocak), 25 Kanun-ı Sani, 31 Kanun-ı Sani, 1 Şubat, 3 Şubat, 7 Şubat, 10 Şubat, 11 Şubat, 21 Şubat, 23 Şubat, 5 Mart.

Tasfir-i Efkâr (Tasvir-i Efkâr) (1914) 14 Mart, 23 Mart.

Tercüman-ı Hakikat (1913) 25 Nisan, 22 Teşrin-i Sani, 18 Kanun-ı Evvel, (1914) 4 Şubat, 5 Şubat, 28 Şubat.

Diğer Kaynaklar

ABALIOĞLU Yunus Nadi (1914) “İntihabat ve Ermeniler”, *Tasfir-i Efkâr*, 8 Şubat, s. 1.

AĞAOĞLU Ahmet (1913) “İntihabata Dair”, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Teşrin-i Evvel (Ekim), s. 1.

AĞAOĞLU Ahmet (1913) “Garip Bir İddia”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Teşrin-i Sani (Kasım), s. 1.

AĞAOĞLU Ahmet (1913) “Bir İtiraz Münasebeti ile”, *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Kanun-ı Evvel, s. 1.

AĞAOĞLU Ahmet (1913) “Patrik Efendinin Yeni Bir Tavrı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Teşrin-i Sani, s. 1.

AĞAOĞLU Ahmet (1913) “Anlaşmak Kabil Olmayacak mı?”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı Evvel, s. 1.

- AĞAOĞLU Ahmet (1914) “İntihabat ve Boykotaj”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Kanun-ı Sani, s. 1.
- AĞAOĞLU Ahmet (1914) “İntihabat ve Meclis-i Mebusân”, *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Mart, s. 1.
- AHMAD Feroz (1971) *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul.
- ATALAY Bülent (2001) *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1913)*, TATAV Yay., İstanbul.
- AVAGYAN Arsen (2005) *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev: Ludmilla Denisenko, İstanbul.
- BABACAN Hasan (2010) *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, 1. Baskı, İstanbul.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1998) *Ermeni Meselesi*, Cilt I-II, Cumhuriyet Gaz. Yay., İstanbul.
- BİRİNCİ ALI (1990) *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990.
- DEMİR Fevzi (2007) *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusân Seçimleri 1908-1914*, 1. Baskı, Ankara.
- Ermeniler: Sürgün ve Göç* (2010) Haz. Hikmet Özdemir vd., TTK Yay., Ankara.
- HOCAOĞLU Baran (2010) *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 1. Baskı, İstanbul.
- İSLAMOĞLU Abdullah (2004) *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)*, İstanbul.
- KARACA Erdem (2010) “Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı”, *Gaazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7 (Kış/Aralık), Ankara, s. 170-171.
- KARACAKAYA Recep (2001) *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Dev. Arş. Gen. Müd. Yay., İstanbul.
- KARPAT Kemal H. (2011) *Türk Siyasi Tarihi*, TİMAŞ Yay., İstanbul.
- LEWY Guenter (2011) *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Çev. Ceren Elitez, TİMAŞ Yay., İstanbul.
- Mehmed Selahaddin Bey (1989) *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İnkılâp Yay., İstanbul.
- Mithat Şükrü Bleda (2010) *İmparatorluğun Çöküşü*, Editör: Elmas Tünay, Destek Yay., İstanbul.
- MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi) (1914), Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 1.
- ÖZGÜL Bülent (2002) *Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye'deki Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi*, Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.
- Talât Paşa'nın Anıları* (2011) Haz. Alpay Kabacalı, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1984-1986) *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. I. (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), 2. Baskı, İstanbul.
- URAS Esat (1976), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul.
- YALÇIN Hüseyin Cahit (1913) “Ermeni Patrikhanesinin Takriri”, *Tanin*, 21 Teşrin-i Sani, s. 1.

YALÇIN Hüseyin Cahit (1913) “İntihabat Meselesi”, *Tanin*, 24 Teşrin-i Sani, s. 1.

YALÇIN Hüseyin Cahit (1913) “İntihabatta Ermenilerin Nokta-i Nazarı”, *Tanin*, 11 Kanun-ı Evvel, s. 1.

İnternet sayfaları

http://tr.wikipedia.org/wiki/1914-1918_Osmanl%C4%B1_Meclis-i_Mebusan%C4%B1 (Eriřim Tarihi: 18/04/2014)

http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_1998_1999_0065_0000/0021.pdf (Eriřim Tarihi: 21/04/2014)

<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/istanbulda-ermeni-faaliyetleri-ve-alinan-tedbirler-1914-1918> (Eriřim Tarihi: 28/05/2014)